

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ БИРГЕЛКИЛИ ҚУРАМЛЫ ДӘНЕКЕРСИЗ
ҚОСПА ГӘПТЕРДИҢ ТЕКСТ ПЕНЕН ӨЗ АРА ҚАТНАСЫ
ХАРАКТЕРИНЕ ҚАРАЙ ТҮРЛЕРИ

Т.Ж. Халмуратов,
филология илимлери кандидаты,
доцент Ажинияз атындағы НМПИ

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18902469>

Аннотация. Мақала қарақалпақ тилиндеги биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәптердиң текст пенен өз-ара қатнасы характерине қарай түрлерин анықлаўға бағышланған.

Аннотация. Статья посвящена определению типов бессоюзных сложных предложений однородного состава в каракалпакском языке в зависимости от характера их взаимосвязи с текстом.

Summary. The article is devoted to the determination of types of homogeneous compound sentences without conjunctions in the Karakalpak language, depending on the nature of their relationship with the text.

Таяныш сөзлер: биргелкили дәнекерсиз қоспа гәптер, текст, қатнастар, түрлер.

Ключевые слова: бессоюзные сложные предложения однородного состава, текст, типы.

Key words unconnected compound sentences of homogeneous composition, text, types.

Кирисиў. Биргелкили қурамлы дәнекерсиз қоспа гәптер (буннан былай БҚДҚГ) тийкарынан өзине тән семантикалық-грамматикалық хәм коммуникатив-функционаллық кәсийетлерине бола барлық түрдеги дәнекерсиз қоспа гәптерден айырылып турады. Сол себепли бул жағдай өз-өзинен бул мәселени арнаўлы түрде үйрениўди талап етеди деп буннан алдыңғы мақалаларымызда көрсетип өттик [Халмуратов Т.2024: 176-178; Халмуратов Т.2024: 76-78; Халмуратов Т.2025:170-172].

Бул мақаламыз тийкарынан қарақалпақ тилиндеги БҚДҚГдиң текст пенен өз-ара қатнасы характерине қарай түрлерин анықлаўға бағышланады. Қарақалпақ тилинде бул мәселе арнаўлы түрде изертлеў объекти болмаған.

Жумыстың мақсети - қарақалпақ тилинде БҚДҚГдиң текст пенен өз-ара қатнасы характерине қарай түрлерин көрсетип берий.

Жумыстың ўазыйпалары: БҚДҚГдиң текстте жайласыў тәртин, БҚДҚГдиң шеп тәрәп контекстке, оң тәрәп контекстке, шеп тәрәп хәм де оң тәрәп контекстлерге байланыслы түрлерин көрсетип берий.

Әдебиятларға шолыў, методлар. Рус тилинде ДҚГ лерди өз алдына структура-семантикалық бир түр ретинде үйрениў ХХ әсирдиң 50-жылларынан баслап А.М.Пешковский, Н.Поспелов, Е.Ширяев хәм т.б.

танықлы илимпазлар тәрәпинен изертленген болса, түркий тиллеринде ХХ әсирдиң 50-жылларының соңы, 60-жыллардың басларында И.Хангелдин (татар тилинде), Г.Абдурахманов (өзбек тилинде), Н.Демесинова (қазақ тилинде), М.Дәулетовлар (қарақалпақ тилинде) мийнетлеринде өз орнын ийелеген.

Материалды изертлеў барысында бақлаў, салыстырыў, системалы анализ метод-усыллары пайдаланылды.

Талқылаў хәм нәтийжелер. БҚДҚГ диң текстте жайласыў тәртибине қарай, оларды ең дәслеп еки топарға бөлиўге болады.

1. Сөйлеў контекстине байланысы жоқ БҚДҚГлер. Бул топарға, атап айтатуғын болсақ, нақыл-мақаллар, афоризм, фразеологизм түриндеги сөйлемлер киреди. Олардың усы формада қолланылыў мүмкиншилигин тийисли сөзликлерди дүзиў тәжирийбеси көрсетеди. Себеби бундай сөзликлерде БҚДҚГлер еш қандай контекстсиз берилген. Мысалы: *Жақсы қатын ерин ер қылады, Жаман қатын ерин қара жер қылады* [Қарақалпақ фольклоры, 2015:78]; *Ат болатуғын тай сырыққа үйир, Адам болатуғын бала қонаққа үйир* [104]; *Қыз өссе елдиң көрки, Ул өссе елдиң бөрки* [Қарақалпақ фольклоры, 2015:120].

Жоқарыдағы мысаллардан көрип өткенимиздей, БҚДҚГлер тиккелей өзлери, еш қандай контекстсиз қолланылған.

2. Белгили бир сөйлеў контекстине байланысы хәм де сол контекст арқалы гана толық мәнини билдиретуғын БҚДҚГлер. Мысалы: *Хәмме жақ көз жетпейтуғын дала. Гейде жыңғыл, гейде ақбас-жантақлар* [Мамбетов К. Бозатаў. 1986: 145]; *Кешки аўқатқа шарўалардан келмеди десек те болады. Кими қайтып кеткен, кими қонақ жер излеп кеткен болыўы итимал* [Сейитов Ш. Ығбал соқпақлары. 1975: 216]; *«Қыят жарған» за суў түскеннен баслап, бул аўылға берекет дарыды. Жеринде – егин, суўында – балық* [Мамбетов К. Бозатаў. 1986: 16].

Бизлерди қызықтыратуғын екинши топар сөйлемлер биринши топар сөйлемлер менен салыстырғанымызда көринис улыўма басқаша. Мысалы, салыстырың: *«Қыят жарған» за суў түскеннен баслап, бул аўылға берекет дарыды. Жеринде – егин, суўында – балық.*

Егерде көрсетип өтилген мысалдағы контексти алып тасласақ, сөйлем түсиниксизлеў болады. Басқа мысалларды да усы тақылетте салыстырсақ болады.

Текстлерде ушырасатуғын барлық сөйлемлер сыяқлы, БҚДҚГде де **алыс** хәм де **жақын**, «**қоңысы**» контекст болыуы мүмкин. Бизиң мақаламызда изертлеу объекти болған БҚДҚГдиң текст пенен болған қатнас түрлери жақын «қоңысы» контекст пенен өз-ара қатнасы тийкарында жүзеге келетуғын байланыс тийкарында анықланады.

Картотекадамыздағы материалларды изертлеу жуўмағы бойынша БҚДҚГдиң жақын контекст пенен өз-ара қатнасын есапқа алып, оларды **үш түрге** бөлсек болады:

1). Шеп контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер. Мысалы: **Ең болмаса, үст кийим өзиники емес.** Көйлеги ноғайдики, дамбалы хиндтики, бешпенти башқырдикки, нағысы украиндики, тоны қазақтики [Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. 2018: 277]; **Кеше уллы Петр бириншиниң өзи жасаған жайын көрдиңизлер.** Бир жағы устахана, екинши жағы жатақхана... [Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. 2018: 183].

Бул түрдеги сөйлемлерде, яғыный БҚДҚГлер шеп контекстке бағынышлы қатнаста болған жағдайда, сөйлем бөлеклерине мысалы, а) улыўма себеп, б) улыўма анықландырыўшы мәнилери қабатласып келиўи мүмкин.

2). Оң контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер. Мысалы: **Барлық көзлерде жас, барлық жүзлерде қайғы.** Хәмме муңлы ыңырысып **баратыр** [Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. 2018: 240]; **Менде қоңыраттың қаны, Маманда ябының қаны.** Балаңа бек бол, **бузылмасын** [Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. 2018: 410].

Екинши түрдеги сөйлемлерде, яғыный БҚДҚГлер оң контекстке бағынышлы қатнаста болған жағдайда, сөйлем бөлеклеринде де себеп мәниси қабатласып келиўи мүмкин.

3). Шеп хәм де оң контекстлер менен қарым қатнаста, яғный «шеңберли» түрде болатуғын БҚДҚГлер.

Мысалы: **Бир-биреўди аяў болмады.** Киши жүздиң басқы тапқан ләшкерлери қайтадан жанланды. **Биресе Киши жүз қуўды, биресе Орта жүз қуўды.** Тыным жоқ [Қайыпбергенов Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий эпсанасы. 2018: 339]; **Бәрибир басқа баратурын жери жоқ.** Алды бети әжел, кейин **бети қырғын.** Он жағы оқ, шеп жағы шоқмар болып, қаяққа барарын өзлери де билмеди [Мамбетов К. Түркистан. 1993: 32].

Бул түрдеги сөйлемлердің биринши мысалында БҚДҚГтің *Биресе Киши жүз қуўды, биресе Орта жүз қуўды* бөлеклерінде сәўлеленген биргелкили темаға еки қосымша биргелкили мәнини аңлатыўшы *Бир-биреўди аяў болмады. Киши жүздің басқы тапқан ләшкерлери қайтадан жанланды* хәм де *Тыным жоқ* көринистеги сөйлемлер қабатласып келеди.

Екинши мысалымызда да БҚДҚГтің *Алды бети әжел, кейин бети қырғын* бөлеклерінде сәўлеленген биргелкили темаға еки қосымша биргелкили мәнини аңлатыўшы *Бәрибир басқа баратурын жери жоқ* хәм де *Он жағы оқ, шеп жағы шоқмар болып, қаяққа барарын өзлери де билмеди* көринистеги сөйлемлер қабатласып келеди.

Жуўмақ. Биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплер (БҚДҚГ) дин текстте жайласыў тәртибине қарай, оларды ең дәслеп еки топарға бөлиўге болады. Теориялық көз қарастан бу сөйлемлер тексттиң абсолют басында яки болмаса тексттиң соңында келиўи мүмкин. Бирақ бизиң анализлеген материалларымыздың жуўмағы бойынша БҚДҚГлер көбинесе «шеңберли» түрде, яғный хәм шеп, хәм оң контекст көринисинде, текст ишинде қолланылады.

Текстлерде ушырасатуғын барлық сөйлемлер сыяқлы, БҚДҚГде де алыс хәм де жақын «қоңысы» контекст болыўы мүмкин. Бизиң мақаламызда изертлеў объекти болған БҚДҚГдин типологиясы жақын контекст пенен өз-ара қатнасында жүзеге келетуғын байланыс тийкарында анықланады.

Қол астымыздағы материаллардың жуўмағы бойынша изертленип атырған БҚДҚГдин жақын контекст пенен өз-ара қатнасын есапқа алып, оларды үш түрге бөлсе болады: 1) шеп контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер; 2) оң контекст пенен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер; 3) шеп хәм де оң контекстлер менен қарым қатнаста болатуғын БҚДҚГлер.

Әдебиятлар:

1. Мамбетов, К. Бозатаў: Роман хәм Повестлер. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986, 332 б.
2. Мамбетов, К. Түркистан. - Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993, 212 б.
3. Қайыпбергенов, Т. Қарақалпақ дәстаны. Маман бий әпсанасы. – Нөкис, «Билим», 2018, 512 б.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т. 88-100 / Бас редактор Н.Қ. Аимбетов; Жуўаплы редакторлар: А.И. Альниязов, Ж. Хошниязов. ӨЗИА Қарақалпақстан бөлими, Қарақалпақ гуманитар илимлерилимий-изертлеў институты.- Нөкис: «Илим».- 2015.-544 б.
5. Сейитов, Ш. Ығбал соқпақлары. Роман.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 1975, 324 б.
6. Халмуратов, Т.Ж. Хәзирги рус хәм қарақалпақ тиллеринде биргелкили курамлы дәнекерсиз қоспа гәплердин гейпара теориялық мәселелери//Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты ИЛИМ хәм ЖӘМИЙЕТ Илимий-методикалық

журнал Серия: Тәбийий хәм техникалық илимлер. Жәмийетлик хәм экономикалық илимлер. Филология илимлери. – 2024. №2, 176-178бб.

7. Халмуратов, Т.Ж. Некоторые теоретические вопросы бессоюзного сложного предложения однородного состава в русском и каракалпакском языках//«Тюркский мир в современных реалиях: проблемы языка, литературы, истории и культуры» Материалы XII Международной тюркологической конференции.- 18 апреля 2024 года, Елабужский институт федерального государственного автономного образовательного учреждения высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет» (Россия). С. 66-70.
8. Халмуратов, Т.Ж. Бессоюзные сложные предложения однородного состава в аспекте проблемы тождеств и различий... на примере каракалпакского языка//Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза НАУКА и ОБЩЕСТВО Научно-методический журнал Серия: Педагогические науки, Психологические науки. – 2025. №8. С. 170-172.